

KOVA DĖL VAIZDUOTĖS: VIZUALINĖ RUSIJOS IMPERIJOS PROPAGANDA ŠIAURĖS VAKARŲ KRAŠTE

JOLITA MULEVIČIŪTĖ

1864 m. gruodžio 7 d. Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas įsakė išimti iš apyvartos verstinį Hermanno Danielio geografijos vadovėlį¹, nes šis mokomasis leidinys Rusiją vaizduoja ne esamame vientisame jos būvyje, o suskaidytą dalimis, kaip XVII–XVIII a., todėl yra tėvynei priešiškas ir kenksmingas². Tai buvo viena iš daugelio sankcijų, kurių caro valdžia griežėsi, kai atsakydama į 1863–1864 m. sukilimo iššūkius pasuko radiklios rusinimo politikos link ir pradėjo Šiaurės Vakarų krašto gyventojams nuosekliai skiepyti Rusijos valstybės vientisumo vaizdinį bei ištikimų imperijos valdinių savivoką. XIX a. antroje pusėje vykdyto Lietuvos tautų rusinimo istoriografija itin gausi. Daugiausia tirtos įvairios valdžios represijos – spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas, diskriminacinės švietimo sistemos reformos, Katalikų Bažnyčios suvaržymai – ir gerokai menčiau analizuotos „kūrybinės“ praktikos, turėjusios pakeisti gyventojų mentalitetą ne griovimu, slopinimu ir draudimais, o skatinimu. Be to, istorikai tradiciškai koncentravosi ties kalbos ir spaudos, kaip pagrindinių ideologinės kovos įrankių, klausimais ir mažai domėjosi kitokiais kolektyvinės vaizduotės poveikio būdais. Antai neaišku, kiek ir kaip imperinės galios struktūros savo idėjoms vakarinėse gubernijose skleisti naudojo vaizdines priemones, – be kelių detaliau apžvelgtų sričių bei atvejų³, nėra išsamių carinės ideologijos

¹ Veikiausiai turėta omenyje vokiečių teologo ir geografo Hermanno Alberto Danielio (1812–1871) mokyimo priemonė, išversta į rusų kalbą ir papildyta skyriumi apie Rusijos valdas (Герман Адалберт Даниель, *Учебная книга географии*, перевод Александра Корсака, Москва: А. И. Глазунов, 1863).

² Vilniaus generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo raštas Kauno gubernatoriui, 1864-12-07, in: *Kauno apskrities archyvas*, (toliau – KAA), f. I-50, ap. 1, b. 16699, l. 1.

³ Plačiau rašyta apie Muravjovo ir Kotrynos II paminklą Vilniuje statymą, Vilniaus senienų muziejaus ekspozicijos pertvarkymą, cerkvių statybą ir neorusiško architektūros stiliaus diegimą.

vizualizavimo tyrimų. Todėl šiame straipsnyje keliamas uždavinys aptarti kai kuriuos Rusijos imperijos vaizdinės propagandos metodus siekiant praplėsti Lietuvos istoriografijoje įtvirtintą požiūrį į Šiaurės Vakarų krašte taikytas rusinimo strategijas. Tyrime daugiausia bus remiamasi į Lietuvos istorijos mokslo apyvartą dar nepatekusių archyvinių šaltinių ir publikacijų analize.

Nagrinėjant vaizdinius ideologijos sklaidos būdus, pirmiausia gręžiamasi į daile. Būtent profesionalioji grafika, skulptūra ir tapyba laikomos svarbiausiomis vizualinėmis politinių idėjų medijomis. Tačiau šiuo atžvilgiu skurdūs Lietuvos muziejų fondai nuvilia. Nenuostabu, kad juose nerasime darbų, atvirai nukreiptų prieš imperinę politiką: griežta cenzūra neleido Šiaurės Vakarų krašte plėtotis istoriniam žanrui (išskyrus ikiuinišines Lietuvos tematiką) ir kūrybai, paremtai aštriais socialiniais siužetais. Tiesa, istorinę ikonografiją drausta tik viešinti ir platinti. Draudimai nepalietė privačios aplinkos. XIX a. antroje pusėje Šiaurės Vakarų krašto dvaruose ir toliau funkcionavo daugybė paveikslų, vaizduojančių svarbius Abiejų Tautų Respublikos įvykius ir istorines asmenybes. Labiau stebina tai, kad šalies muziejuose beveik neaptiksime kūrinių, perteikiančių oficialiąją poziciją⁴. Tarytum caro valdžia, kitaip negu vėlesnė sovietinė, nė nesistengė vaizdais įamžinti savo siekių ir pergalių. Tad galbūt Rusijos imperatoriaus vietininkai dar nesuvokė vaizdo galios, jo, kaip politinių tikslų realizavimo priemonės, efektyvumo? Be abejo, taip samprotauti būtų klaidinga.

Viena priežasčių, trukdžiusių valdžiai plačiau pasitelkti profesionaliąją daile, buvo tapybos ir skulptūros brangumas. Carinėje imperijoje vyravo decentralizuotas kultūros finansavimo modelis: valstybė nenoriai atverdavo savo išdą regionų reikmėms ir pagrindinę išlaidų naštą stengdavosi perkelti vietos savivaldos institucijoms, visuomeninėms organizacijoms ir privatiems mecenatams, kurie meno kūrinių nepajėgdavo įpirkti. Tačiau dar svarbiau tai, kad daile, ypač tapyba, priklausė elitinei kultūrai. Ją daugiausia vartojo kilmingųjų luomas, o naujosios imperinės politikos taikinyis Šiaurės Vakarų krašte buvo kitas. Po baudžiavos panaikinimo ir 1863–1864 m. sukilimo caro administracija dėmesį sutelkė į valstietiją ir miestiečius. XIX a. antroje pusėje neprivilegijuotieji luomai tapo svarbiau-

⁴ Negausioje oficiozinių kūrinių grupėje vyrauja aliejumi tapyti rusų valdininkų ir Stačiatikių Bažnyčios hierarchų portretai. Tuo tarpu teminių paveikslų yra vos keli. Iš jų minėtina M. Muravjovo muziejuje buvusi nežinomo autoriaus drobė *Išpirkos dokumentų surašymas Žemaitijoje* ir nežinomo tapytojo kompozicija *Caras Aleksandras II skelbia baudžiavos panaikinimą* (abi Lietuvos dailės muziejuje).

siu valdžios adresatu. Kreiptis į „liaudį“, t. y. į nepakankamai išprususius ar netgi beraščius valdinius, neužteko įprastų spaudos priemonių. Greta spausdinto žodžio imta kelti „gyvo vaizdo“, kaip tiesioginio, konkretaus, juslinio patyrimo šaltinio, svarbą. Muravjovas šiuo *Biblia pauperum* principu netruko pasinaudoti. Stačiatikybei stiprinti ir „teisingoms“ žinioms apie Rusijos praeitį platinti į Šiaurės Vakarų kraštą jis atsiųsdino, anot Aleksandro Milovidovo, ne vieną šimtą tūkstančių luboko knygų⁵ ir ikonų, kurios dalintos dykai arba pardavinėtos už menką kainą⁶. Tačiau ir tokie ideologinio poveikio būdai pasirodė perdėm riboti. Ilgainiui pradėta taikyti viešas, kolektyvines praktikas, kurių svarbi sudedamoji dalis buvo pigių, tiražinių vaizdų rodymas.

1885 m. Vilniaus švietimo apygardos globėjas Nikolajus Sergijevskis įsteigė Komisiją liaudies skaitymams su rūko paveikslais⁷ organizuoti ir jos vadovu paskyrė apygardos inspektorių, vėliau apygardos vicekuratorių Aleksejų Beleckį, pirmininko pareigas ėjusį per visą institucijos gyvavimo laikotarpį⁸. Komisijos, kurią sudarė Vilniaus gimnazijų, Vilniaus gubernijos liaudies mokyklų ir Vilniaus mokytojų instituto direktoriai, uždavinys buvo Vilniaus mieste rengti skaidrėmis iliustruotas populiarias paskaitas istorijos, geografijos, religijos, literatūros, gamtos pažinimo ir kitomis temomis. Iki tol Lietuvoje panašia veikla teužsiėmė smulkūs keliaujantys verslininkai, o jų siūlomi reginiai (panoptikumai, technikos išradimų „muziejai“, įvairios „panoramos“, stereoskopinių nuotraukų kolekcijos) turėjo vien komercinį, pramoginį pobūdį. Taigi Sergijevskio veiksmai Vilniaus švietimo

⁵ Lubokas (rus. *лубок*) – rusų liaudies grafikos rūšis, dažniausiai spausdintine technika sukurtas paveikslėlis, pasižymintis paprasta, primityvia, lengvai suprantama forma. Kartais siužetišką luboko vaizdą papildo trumpi, nesudėtingi tekstai. Tokių paveikslėlių knygos, panašios į šiandienius komiksų rinkinius, buvo platinamos tarp prastuomenės.

⁶ Александр Миловидов, *Устройство общественного быта крестьян Северо-Западного края при графе М. Н. Муравьеве*, (Отгиски из „Виленского календаря“ за 1903 год), Вильна: Типография Вилен. Св.-Дух. Братства, 1903, p. 29.

⁷ Rūko (kitaip – šviesos arba šešėlių) paveikslais vadintos ankstyvosios skaidrės – stiklo plokštelės su ranka pieštu arba dekalkomanijos technika atspausstu piešiniu. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje pieštus paveikslėlius pakeitė fototechnikos priemonėmis atspausdinti vaizdai (plačiau žr. Анна Котомина, „Световые и теневые картины и искусство проекции“ в России конца XIX – начала XX в. “, in: *Киноведческие записки*, Москва, 2012, Nr. 99, p. 135–170).

⁸ Žr. Vilniaus švietimo apygardos globėjo Nikolajaus Sergijevskio rašto Vilniaus civiliniam gubernatoriui juodraštis, 1885-01-09, in: *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*, (toliau – LVIA), f. 567, ap. 1, b. 585, l. 1; Vilniaus švietimo apygardos globėjo Nikolajaus Sergijevskio raštas inspektoriui Aleksejui Beleckiui, 1885-01-14, in: *Ibid.*, l. 3.

Stebuklingasis žibintas. XX a. pradžia. LLTI.

Už šią ir kitas iliustracijas autorė dėkoja Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui, taip pat LLTI vyresniesiems mokslo darbuotojams dr. Austei Nakienei ir dr. Mikui Vaicekauskui

apygardoje tapo pirmuoju bandymu viešam vaizdų demonstravimui suteikti organizuotą formą ir didaktinį, propagandinį turinį. Tiesa, palyginti su kitų kraštų patirtimi Vilniaus iniciatyva buvo gana vėlyva.

XIX a. mokslo žinių populiarinimo sąjūdžiai kilo visose Europos valstybėse. Uždarų, luominių visuomenių irimas, gyventojų kėlimasis į miestus, naujų gamybos technologijų plitimas vertė rūpintis liaudies švietimu. Antai Prancūzijoje jau antrame dešimtmetyje įvairios institucijos pradėjo organizuoti plačiosios publikos mokymus. Aštuntame dešimtmetyje paskaitose imta stebuklinguoju žibintu⁹ demonstruoti vaizdų projekcijas. Kaip entuziastingas lektorius ypač išgarsėjo abatas Moigno, 1872 m. Paryžiuje inicijavęs vadinamąsias pažangos auditorijas, kuriose buvo rengiami skaidrėmis iliustruoti „rytmečiai“ ir „vakarai“ įvairių luomų ir amžiaus publikai¹⁰. Vei-

⁹ Stebuklingasis žibintas (lot. *laterna magica*) – ankstyvasis primityvus projekcinis aparatas. Jį sudarė dėžės arba cilindro pavidalo korpusas, šviesos šaltinis, reflektorius ir lęšių sistema. Manoma, kad stebuklingąjį žibintą sukonstravo olandų matematikas, fizikas ir astronomas Christiaan Huygensas (1629–1695). Iš pradžių prietaisas daugiausia naudotas aristokratų pramogai. Didžiosios prancūzų revoliucijos metu jis pasitelktas politinei agitacijai. XIX a. antroje pusėje šis aparatas tapo nepamainomu instrumentu mokslo žinioms populiarinti. Tuomet buvo patobulinta jo konstrukcija: pritaikytas Petzvalio objektyvas, vietoj aliejinės ar žibalinės lempos vis dažniau imta naudoti dujas (vad. Drummondo šviesa), vėliau – elektros energiją. Šimtmečio pabaigoje stebuklinguoju žibintu jau buvo galima išgauti įspūdingo dydžio projekcijas.

¹⁰ François Napoléon Marie Moigno (1804–1884) – iš Bretanės kilęs katalikų švietėjas, matematikas, fizikas; iki 1843 m. jėzuitas. Įsteigė garsius mokslo populiarinimo žurnalus *Cosmos* (1852) ir *Les Mondes* (1863). Paskaitoms iliustruoti buvo sukaukęs asmeninę 5000

kiai skaidrių rodymas, anksčiau daugiausia taikytas akademinuose mokslo renginiuose, Prancūzijos švietimo ministerijos pastangomis buvo įdiegtas pradinėse mokyklose ir suaugusiųjų kursuose.

Rusijos imperijoje poreikis šviesti mases tapo aktualus tik po baudžiamos panaikinimo. 1869 m. Vyriausiosios karo mokyklų valdybos rūpesčiu buvo surengti pirmieji vieši populiarūs skaitymai kareiviams¹¹. 1871 m. šio pavyzdžio įkvėptas Sankt Peterburgo policijos viršininkas, generolas adjutantas Fiodoras Trepovas pasiūlė liaudžiai rengti švietėjiškas paskaitas, kurios, jo manymu, padėtų kovoti su prastuomenėje plintančia girtuoklyste ir lėbavimu¹². Sankt Peterburge Trepovo idėja buvo nedelsiant išbandyta. Pirmųjų mėginimų sėkmė paskatino 1872 m. įsteigti Nuolatinę liaudies skaitymų organizavimo komisiją, turėjusią suformuluoti paskaitinės veiklos nuostatas. Paruošiamasis procesas užtruko, kol galop 1876 m. gruodžio 24 d. caras patvirtino taisyklės, suteikusias teisinį pagrindą paskaitinį darbą plėtoti visoje valstybės teritorijoje.

Liaudies skaitymų taisyklės buvo griežtos. Paskaitas leista organizuoti tik abejose sostinėse ir gubernijų centruose, pritarus gubernatoriui ir gavus švietimo apygardos globėjo leidimą. Visas išlaidas turėjo padengti patys paskaitų rengėjai, o tiesioginę priežiūrą vykdyti liaudies mokyklų direktoriai. Griežtai uždrausta skaitymus rengti fabrikuose. Skaityti galėjo mokytojai, stačiatikių dvasininkai bei kiti „patikimi“ asmenys, be to, tik iš Liaudies švietimo ministerijos mokslo komiteto arba Švenčiausiojo Sinodo patvirtintų leidinių¹³. Drausta nukrypti nuo brošiūros teksto, jį perpasakoti, papildyti, individualiai interpretuoti. Taip pat buvo galima rodyti tik ministerijos aprobuotas skaidres. Tekstinę ir vaizdinę medžiagą atrinkti patikėta Nuolatinei liaudies skaitymų organizavimo komisijai. Netrukus Sankt Peterburge ir Maskvoje atsirado daug diapozityvų dirbtuvių, savo gaminius tiekusių įvairiuose Rusijos imperijos regionuose besidarbuojantiems paskaitininkams. Vaizdinės produkcijos kokybė labai skyrėsi. Jai kontro-

stiklo diapozityvų kolekciją (žr. Bruno Béguet, „La science mise en scène: Les pratiques collectives de la vulgarisation au XIXe siècle“, in: *La science pour tous: Sur la vulgarisation scientifique en France de 1850 à 1914*, dirigé par Bruno Béguet, Paris: Bibliothèque du Conservatoire National des Arts et Métiers, 1990, p. 135–136).

¹¹ „Народные чтения“, in: *Энциклопедический словарь*, т. XX^A, С.-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1897, p. 595.

¹² *Ibid.*

¹³ Николай Чехов, *Народное образование в России с 60-х годов XIX века. С рисунками и таблицами*, Москва: Книгоиздательство „Польза“, 1912, p. 128.

liuoti ir unifikuotiems skaidrių rinkiniams sudaryti 1896 m. prie Maskvos Politechnikos muziejaus buvo įkurta speciali rūko paveikslų komplektavimo komisija. Tačiau paaiškėjo, kad vaizdą gerokai sunkiau suvaldyti nei tekstą. Diapozityvai vis neatitiko reikalavimų. Priekaištauta, kad paveikslėlius kuriantys dailininkai painioja stačiatikišką ir katalikišką ikonografiją, kad seka Vakarų dailės pavyzdžiais ir kopijuoja Rafaelio madonas, kad pasiduoda savo fantazijai ir nepaiso religinių pasakojimų logikos ar net imasi vaizduoti nepadorias scenas, į kurias prastuomenei nedera žiūrėti¹⁴. Be to, XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, kai buvo įsteigtas minėtas rūko paveikslų komplektavimo ir cenzūravimo organas, primityvius skaidres namų sąlygomis jau galėjo pasigaminti daugelis savamokslių – šio „meno“ paslapčių mokė oficialiai leidžiami fotografijos vadovėliai. Tad greta apribotų kolekcijų funkcionavo ir nelegali vizualinė produkcija, kurios skaičių ir vartojimo mastą dėl šaltinių stygiaus šiandien sunku įvertinti¹⁵.

Tuo metu, kai Vilniuje pradėjo veikti Beleckio vadovaujama institucija, liaudies skaitymų organizavimas imperijoje jau buvo įsibėgėjęs. Be Sankt Peterburgo ir Maskvos, paskaitos vyko Taškente, Astrachanėje, Odesoje, Baku, Tuloje, Kijeve, Charkive, Kostromoje, Saratove¹⁶. Jas rengė ne tik tam tikslui įsteigtos specialios komisijos ir komitetai, bet ir raštingumo, sanitarijos, blaivybės, labdaros bei kitokios draugijos. Liaudies skaitymais siekta šviesti žemesniuosius socialinius sluoksnius, ugdyti jų moralę, skiepyti kultūringus laisvalaikio leidimo įpročius. Tačiau, pasak Vilniaus švietimo apygardos globėjo, Šiaurės Vakarų krašte tokie renginiai turėjo dar ir kitą, gerokai svarbesnį, tikslą – vietos gyventojus „supažindinti su reikšmingiausiais Rusijos istorijos momentais, lankytojų sąmonėje diegti, gaivinti

¹⁴ Александр Миловидов, „Народные чтения и световые картины. Письмо из Вильны“, in: *Русский вестник*, Москва, 1898, Nr. 9, p. 344–347.

¹⁵ Žinoma, kad nelegalius rūko paveikslus švietimo ir katekizacijos tikslais naudojo katalikų dvasininkai. Antai XIX a. pabaigoje kunigaudamas Kuliuose juos pasitelkdavo Kazimieras Šleivys. 1902 m. už lietuviškos spaudos platinimą dvejiems metams išstremtas į Charkivą, šis kunigas įsigijo fotoaparata ir pats pradėjo gaminti įvairaus, daugiausia religinio, turinio atvirukus bei „stikliukus magiškai lampai“, kuriuos siūsdavo į Kulių ir Veivirženus, taip pat į Sankt Peterburgą tuometiniam Dvasinės akademijos profesoriui Aleksandrui Dambrauskui (Kazimiero Šleivio laišškai Aleksandrui Dambrauskui, 1902–1903, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 1, b. E 55, l. 7–20).

¹⁶ Василий Вахтеров, „Народные чтения“, in: *Высочайше разрешенный 2-ой съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России 1895–1896. Секция IX общих вопросов. Часть II*, издано под редакцией товарища председателя секции Василия Вахтерова, Москва: Городская Типография, 1898, p. 305–309.

Kinų siena. Iki 1914. Stiklo skaidrė. Gamintojas: Ed. Liesengang oHG, Diuseldorfas.
85 x 85 mm. LLTI fototeka

ir stiprinti suvokimą, kad jie priklauso didžiajai rusų tėvynei¹⁷. Tikėtasi, kad paskaitos bus paveikios. Ypač didelės viltys sietos su skaidrių rodymu. Vaizdų projekcijos laikytos modernia ir efektyvia informacijos sklaidos priemone, tinkama ugdyti neraštingą minią. Panašūs lūkesčiai buvo puoselėjami visose šalyse, kuriose plito pozityvizmo idėjos, formavusios įsitikinimą, kad pažinimo pagrindas yra juslinis patyrimas, ypač – regimoji percepcija, ir skatinusios besąlygiškai kliautis atvaizdu, kaip žiūrovo sąmonę tiesiogiai veikiančiu objektyviu tiesos įrodymu.

Vilniuje nuolatine skaitymų vieta pasirinkta 2-osios gimnazijos gimnastikos salė. Pirmoji, pavyzdinė, paskaita Vilniaus generalgubernatoriui ir kviestinei publikai surengta 1885 m. sausio 13 d., o atvira – sausio 20 d.

¹⁷ Vilniaus švietimo apygardos globėjo Nikolajaus Sergijevskio raporto liaudies švietimo ministrui juodraštis, 1885-02-13, in: *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 585, l. 5.

Vakarinių Rusijos imperijos teritorijų, Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos miestus jungiančio geležinkelių tinklo žemėlapis. Iki 1915. Stiklo skaidrė. 85 x 85 mm. LLTI fototeka

Renginys pradėtas valstybinio himno giedojimu ir imperatoriaus bei jo šeimos narių portretų demonstravimu, po to rodyti ir komentuoti stačiatikių šventovių ir Rusijos miestų vaizdai, kurie, pasak Vilniaus švietimo apygardos globėjo, sukėlė atvirą susirinkusiųjų susižavėjimą¹⁸.

Skaitymų pradžia buvo nepaprastai sėkminga – Vilniaus 2-osios gimnazijos salėje, turėjusioje 170 vietų, negalėdavo sutilpti visi norintys. Ši sėkmė ir tai, kad Komisijos darbui nebuvo skirta jokių specialių lėšų, organizatorius paskatino kitais metais įvesti 5 kapeikų mokestį. Nemokamai lankytis leista tik daliai mokinių ir kareiviams. Dėl to lankytojų skaičius kiek sumažėjo, bet ilgai išliko stabilus. Paskaitos, kurias skaitydavo vidurinių mokyklų mokytojai ir vyresnieji Mokytojų instituto auklėtiniai, vykdavo sekmadieniais, nuo spalio iki gegužės pradžios su žiemos švenčių pertrauka. Nemažai skaitymų skirta geografijai ir rusų literatūrai. Klausytojai supažindinti su imperijos pakraščiu (Vidurinės Azijos, Krymo, Kaukazo, Užkaukazės) ir užsienio šalių (Prancūzijos, Indijos, Kinijos) klimatu, gamta, gyventojų papročiais. Skaitytos Aleksandro Puškino, Nikolajaus Gogolio, Ivano Krylovo, Levo Tolstojaus kūrinių ištraukos. Tačiau tarp visų siužetų vyravo istorijos temos. Klausytojams nušviestas krikščionybės plitimas Rusijoje, totorių antplūdis, valstybės ir monarcho valdžios stiprėjimas, „sumaištis laikas“, kai XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje rusų žemėms grėsusi švedų ir lenkų agresija, atskirų carų valdymo laikotarpiai. Komisijos ataskaitose pažymima, kad didžiausio susidomėjimo sulaukia pasakojimai apie carus ir karinius Rusijos žygdarbius¹⁹. Tokios paskaitos paprastai užsi-
baigdavo didaktine išvada apie lemiamą išmintingo valdovo, jam ištikimos liaudies ir stačiatikybės vaidmenį.

Visi renginiai būdavo iliustruojami skaidrių projekcijomis. Pradėjusi veiklą su menkais, be to, daugiausia iš vidurinių mokyklų skolintais ištekliais, 1891 m. Komisija jau disponavo 500 rūko paveikslų, sudariusių 28 teminius ciklus²⁰. Skaitymų metu jungtinis mokinių choras giedodavo valstybinį himną ir dainuodavo patriotines dainas, tokias kaip „Мы дружно на врагов“, „Гром победы“, „Было дело под Полтавой“, „Грянул внезапно гром над Москвою“; kartais grodavo karinis orkestras. Muzikiniai intarpai turėjo palaikyti žvalią, pakilią auditorijos nuotaiką, padėti dalyviams su-

¹⁸ *Ibid.*, l. 5, 6.

¹⁹ Vilniaus liaudies skaitymų organizavimo komisijos pirmininko Aleksejaus Beleckio ataskaita už 1893/1894 mokslo metus, 1894-05-04, in: *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 895, l. 2v.

²⁰ Vilniaus liaudies skaitymų organizavimo komisijos pirmininko Aleksejaus Beleckio ataskaita už 1888–1891 m., in: *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 585, l. 33.

telkti dėmesį. Siekiant sustiprinti emocinį skaitymų poveikumą, 1890/1891 mokslo metais dainavimo programą nutarta išplėsti²¹.

Per metus Vilniuje įvykdavo apie 30 skaitymų, pritraukdavusių apie 3000 abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus klausytojų. Tarp publikos daugiausia buvo mokinių, kareivių ir tarnų (tuo Vilnius skyrėsi nuo kai kurių kitų imperijos miestų, kur į liaudies skaitymus susirinkdavo daug smulkių amatininkų ir prekybininkų). Vyravo stačiatikiai. Dažnai apsilankydavo privačių žydų pensionų auklėtinės. Tačiau beveik neužklysdavo į Vilnių šventadieniais atvykstantys valstiečiai. Todėl 1892 ir 1894 m. įsteigti nauji punktai Antakalnio ir Naujamiesčio parapišose cerkvių mokyklose. Juos steigiant atsižvelgta į valstiečių migracijos kelius²². Tai padėjo šiek tiek pagerinti valstiečių lankomumą, bet problemos neišsprendė. Iš esmės auditorija nei skaičiumi, nei sudėtimi nesiplėtė. Po dešimties metų nenuilstamo darbo Komisijos pirmininkas pripažino, kad taip ir nepasisėkė pritraukti žydų, kurie nenori mokėti už bilietą, ir katalikų, kurie tebėra priešiška nusiteikę viskam, kas rusiška²³.

1903 m. Komisija pasiprašė paleidžiama. Motyvuota tuo, kad supaprastinus sąlygas skaitymams su paveikslais rengti, toks darinys neberekalingas²⁴. Kita vertus, norą susilikviduoti galėjo nulemti ir suvokimas, kad ši struktūra išsėmė savo galimybes. Tačiau sulig Komisijos darbo pabaiga Šiaurės Vakarų krašte iliustruotos paskaitos nenutrūko. Tuo metu jos jau vyko daugelyje miestų: Dvinske (Daugpilyje), Gardine, Gomelyje, Mazyriuje. 1891 m. už privačių rėmėjų lėšas nupirkus stebuklingą žibintą, iliustruotus skaitymus pradėta organizuoti Kaune²⁵. Vien 1896 m. čia buvo surengta dešimt paskaitų, kuriose pabuvojo beveik 6000 klausytojų²⁶. Galima spėti, kad Vilniaus mastą dukart pranokstantis skaičius buvo nulemtas itin gausios specifinės Kauno gyventojų grupės – tokius renginius nemokamai lankusių mieste dislokuotų dalinių kareivių.

²¹ *Ibid.*

²² Vilniaus liaudies skaitymų organizavimo komisijos primininko Aleksejaus Beleckio ataskaita už 1894/1895 mokslo metus ir komisijos 10 metų veiklos apžvalga, 1895-08-02, in: LVIA, f. 567, ap. 1, b. 895, l. 19v.

²³ *Ibid.*, l. 17v.

²⁴ Aleksejaus Beleckio prašymas Vilniaus švietimo apygardos globėjui, 1903-02-07, in: LVIA, f. 567, ap. 1, b. 585, l. 49–50.

²⁵ „В Ковне на частные пожертвования...“, in: *Виленский вестник*, 1891-04-04, Nr. 76, p. 2.

²⁶ „Народные чтения в г. Ковне“, in: *Виленский вестник*, 1897-02-14, Nr. 37, p. 1–2.

1914 m. rugsėjo 19 d. vokiečių artilerijos apšaudytos Reimso katedros gaisras. Gustave'o Fraipont'o piešinio savaitraščiui *L'Illustration* reprodukcija. Apie 1915. Stiklo skaidrė. 85 x 85 mm. LLTI fototeka

Vilniuje Beleckio institucijos iniciatyvą perėmė 1895 m. įsteigta Vilniaus Šv. Dvasios brolijos komisija religiniams-moraliniams liaudies skaitymams organizuoti, pirmininkaujama Lietuvos dvasinės seminarijos dėstytojo, Vilniaus viešosios bibliotekos darbuotojo, vėliau M. Muravjovo muziejaus di-

rektorius Aleksandro Milovidovo. Ją įkūrusi ir globojusi Šv. Dvasios brolija buvo tikras Muravjovo politikos Šiaurės Vakarų krašte kūdikis. 1865 m. suburta kovoti su katalikybe ir lenkiškumu, ši organizacija iki pat Pirmojo pasaulinio karo uoliai vykdė savo uždavinių²⁷. Paskaitinės veiklos ji ėmėsi po to, kai buvo liberalizuotos liaudies skaitymų taisyklės. Teisinio liberalizavimo procese esminiu posūkiu tapo 1894 m. spalio 11 d. caro įsakas, leidęs skaitymus rengti ne tik gubernijų centruose, bet ir apskričių miestuose, kaimuose, gyvenvietėse. Tiesa, tokiai veiklai gauti leidimą nebuvo paprasčia: reikėjo, kad sutiktų liaudies švietimo ministras ir pritarėtų vidaus reikalų ministras bei Švenčiausiojo Sinodo oberprokuroras. Vis dėlto net ir palikęs galioti gremėzdiškus biurokratinis reikalavimus, naujasis juridinis aktas atvėrė kelią liaudies skaitymams plisti gubernijų periferijoje. Be to, populiarų paskaitų rengimą provincijoje gerokai palengvino Stačiatikių Bažnyčios bendradarbiavimas, kurį įteisino 1888 m. gegužės 28 d. patvirtintos stačiatikių vyskupijų mokyklų tarybų veiklos taisyklės. Vienas iš taisyklių punktų viešus skaitymus leido rengti paplatinėse cerkvių mokyklose vadovaujant ir prižiūrint vietiniam dvasininkui. Šiomis galimybėmis kaip tik ir pasinaudojo Milovidovas bei jo bendraminčiai.

Kaip ir Vilniaus švietimo apygardos institucija, Brolijos komisija, į kurią įėjo Lietuvos dvasinės seminarijos dėstytojai, stačiatikių šventikai, jų žmonos, papaginių mokyklų mokytojai ir kiti asmenys, siekė tarp krašto gyventojų propaguoti stačiatikybę ir stiprinti rusiškumo dvasią. Ji vadovavosi panašiais į pirmtakės darbo principais, tačiau taikė ir naujus metodus. Brolijos komisijos repertuare vyravo ne pasaulietinės istorijos siužetai, o religinės temos ir didaktiniai buitiniai pasakojimai. Be to, organizacija stengėsi plėsti socialinę ir geografinę veiklos apimtį. Ji rengė nemokamus skaitymus Šnipiškių ir Naujamiesčio paplatinėse mokyklose, Vilniaus Šv. Mikalojaus cerkvėje, miesto kareivinėse, įkalinimo įstaigose, vaikų prieglaudose, o XX a. pradžioje – ir Naujosios Vilnios psichiatrinėje ligoninėje²⁸. Skaitydavo patys komisijos nariai arba Lietuvos dvasinės seminarijos auklėtiniai pagal Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių arkivyskupo patvirtintas programas. Ypač uoliai stengtasi patraukti valstiečius. Tam tikslui kaimuose ir miesteliuose buvo steigiami vietinių stačiatikių dvasininkų vadovaujami punktai – čia

²⁷ Žr. Александр Миловидов, *К 50-летию возрождения Западно-русских братств при гр. М. Н. Муравьеве*, Вильна: Типография „Русский Почин“, 1913.

²⁸ Žr. Александр Миловидов, *К 15-летию деятельности Виленской Братской Комиссии по устройству религиозно-нравственных народных чтений (1895–1909 г. г.)*, Вильна: Типография „Русский Почин“, 1910.

paskaitos vykdavo mokyklose, cerkvėse, valsčių valdybose, geležinkelio stotyse, netgi didesnėse kaimiečių trobose. XX a. pradžioje, panaikinus draudimą tekstą atpasakoti, Brolijos komisijos renginiuose dažnai būdavo praktikuojamas ne formalus brošiūros skaitymas, o laisvas pokalbis ir periodiškasis kolektyvinis visų dalyvių dainavimas bei giedojimas. Baigiantis XX a. pirmam dešimtmečiui, komisija turėjo 150 skirtingų brošiūrų, 16 stebuklingųjų žibintų ir 800 skaidrių²⁹. Savo išteklius ji skolindavo periferijoje dirbantiems paskaitininkams. Pasak pranešimų, paskaitos provincijoje sulaukdavo didelio dėmesio: improvizuotos auditorijos prisigrūdavo sausakimšos, dėl deguonies trūkumo nuolat gesdavo žibalinės ir aliejinės projektorių lempos, todėl protarpiais prireikdavo pasakojimą nutraukti ir patalpas vėdinti. Niekada rūko paveikslų nematę valstiečiai, ypač moterys, į jų demonstravimą audringai reaguodavo. Kitaip nei knygų iliustracijos, ekrane pasirodančios didelio formato³⁰ projekcijos žiūrovams sukeldavo „dalyvavimo efektą“, t. y. priversdavo patirti buvimo vaizde iliuziją. Neišsilavinusiai publikai šis „stebuklingas“ optinės ir psichologinės transformacijos potyris buvo svarbiausias įvykis (neparūpinus vaizdinės medžiagos, renginių lankomumas gerokai sumažėdavo). Antai Vilniaus karinė vadovybė išduodama leidimą skaityti paskaitas kareivinėse, išreiškė pageidavimą rodyti kuo daugiau skaidrių, nes jos kareiviams ypač patinkančios. Todėl Brolijos komisijos pirmininkas ne be pagrindo manė, kad „tokie net beraščiui suprantami skaitymai, lydimi paspalvintų paveikslų ir suvokiama regimosios atminties pagalba, giliau įsiskverbia į prastuolio sielą ir ten ilgiau išlieka“³¹. Nenuilstamai kovojęs už „rusų reikalą“, Milovidovas buvo karštas iliustruotų paskaitų entuziastas. Jis nuolat aiškino, kaip svarbu ne tradiciniais pamokslais, o gyvu žodžiu ir vaizdu skleisti stačiatikių religiją, ir buvo įsitikinęs, kad kitų tautybų žmones į Brolijos renginius labiausiai traukia būtent ekrane rodomos skaidrės³².

²⁹ *Ibid.*, p. 9, 13.

³⁰ XIX a. pabaigoje Vilniaus Šv. Dvasios brolijos komisijos renginiuose jau būdavo išgaunami 4 aršinių (beveik 3 m) diametro vaizdai, o Kauno miesto teatre organizuojamuose skaitymuose projekcijų skersmuo viršijo 6 aršinus, t. y. siekė 4,5 m (žr. Александр Миловидов, „Народные чтения и световые картины“, p. 343; „Народные чтения в г. Ковне“, p. 2).

³¹ Žr. Александр Миловидов, *К 15-летию деятельности Виленской Братской Комиссии*, p. 24.

³² Александр Миловидов, *О современных задачах внешкольной просветительской деятельности западно-русских братств*, Вильна: Типография „Русский Почин“, 1910, p. 9.

Pamažu Brolijos renginių tematika plėtėsi. Be kartojamų programinių, rengta vis daugiau vienkartinų proginių paskaitų. Pažymėtas imperatoriaus Mikalojaus II karūnavimas, Muravjovo ir Kotrynos II paminklų atidengimas Vilniuje, „stebuklingo“ caro šeimos išsigelbėjimo sukaktuvės³³, Puškino, Gogolio, Vasilijaus Žukovskio, Aleksejaus Kolcovo, kitų rusų rašytojų jubiliejai. Įgainiuji padaugėjo praktinių temų. Surengta skaitymų apie Valstybės Tarybą, Dūmą, mokesčius. Tačiau Brolijos komisijos darbotvarkėje teisinis bei ekonominis švietimas taip ir liko paraštinis. Per visą savo veiklos laikotarpį ši organizacija pirmenybę teikė religiniams siužetams. Tiesa, religinę problematiką mėginta suaktualinti. Pavyzdžiui, 1898 m. vasario mėnesį įvykusioje iliustruotoje paskaitoje „Pasaulio pabaiga pagal Biblijos mokymą ir šiuolaikines gamtos mokslų hipotezes“ publika Lietuvos dvasinės akademijos salėje vos tilpo³⁴.

Pasak Milovidovo, per 17 metų Brolijos komisija surengė 3258 skaitymus, kuriuose apsilankė daugiau nei 615 700 žmonių³⁵. XX a. antro dešimtmečio pradžioje paskaitos vyko 70-yje Stačiatikių Bažnyčios Lietuvos vyskupijos punktu. Propagandinės veiklos Brolija nenutraukė ir per 1905 m. revoliuciją. Po revoliucijos jos pastangos netgi suintensyvėjo, nes 1905 m. balandžio 17 d. paskelbus religijos laisvę įteisinusį caro įsaką „Dėl tolerancijos pradų stiprinimo“, Šiaurės Vakarų krašto gyventojai pradėjo masiškai pereiti į katalikybę.

Pasak Brolijos komisijos ataskaitų, tarp klausytojų Vilniuje ir provincijoje vyravo stačiatikiai, bet būta ir katalikų, sentikių, liuteronų, o kaimo vietovėse – ir judėjų. Vis dėlto akivaizdu, kad komisijos darbo sėkmė tiesiogiai priklausė nuo vietos gyventojų konfesinės sudėties. Skaitymų punktai steigėsi ten, kur buvo bent kiek skaitlingesnės stačiatikių bendruomenės. Todėl jie labiau plito ir buvo aktyviau lankomi baltarusiškose žemėse. Tuo tarpu

³³ 1887 m. spalio 17 (29) d. Kursko–Charkivo–Azovo linijoje netoli Charkivo miesto Aleksandrą III ir jo šeimą vežęs traukinys nuriedėjo nuo bėgių. Tai, kad imperatoriaus šeima nenukentėjo, nors tarp palydos buvo daug sužeistų ir žuvusių, aiškinta kaip stebuklingos apvaizdos ženklas. Transporto katastrofoje mėginta išvelgti pasikėsinimą į valdovą, tačiau vėliau pripažinta, kad dėl nelaimės kalta prasta techninė geležinkelio būklė. Nepaisant to, šia avarija pasinaudota caro valdžiai išaukštinti. Netrukus po incidento visoje imperijoje surengtos iškilmės, ta proga užsakyta paveikslų ir įvairių memorialinių artefaktų, o tragedijos vietoje pastatyta cerkvė. Iškilmingomis pamaldomis ir paskaitomis tragiškas įvykis minėtas kiekvienais metais.

³⁴ „В воскресенье, 8 февраля...“, in: *Виленский вестник*, 1898-02-13, Nr. 35, p. 1.

³⁵ Александр Миловидов, *Западно-русские православные братства, их современное значение и задачи*, Вильна: Типография „Русский Почин“, 1912, p. 22.

etnografinės Lietuvos teritorijoje paskaitinis darbas vyko vangiai: Kėdainių, Tytuvėnų, Anykščių, Dūkšto, Vievio punktai sutraukdavo mažiausiai susidomėjusiųjų³⁶. Regis, po 1905 m. revoliucijos Šv. Dvasios brolija prarado viltį greitai paveikti visų Šiaurės Vakarų krašto tautų katalikų pažiūras, tad savo uždavinius gerokai susiaurino. Didžiausias pastangas ji nukreipė į mažiausio pasipriešinimo objektą – baltarusišką kaimą. Būtent Baltarusijos žemėse Brolija užsibrėžė pirmiausia steigti liaudies bibliotekas, platinti propagandinio turinio brošiūras, organizuoti iliustruotus skaitymus ir „nuoširdžius“ pokalbius su vietos gyventojais, kurių tikslas – baltarusių valstiečiui išaiškinti jo rusišką kilmę³⁷. Iš esmės toks veiklos pokytis reiškė Brolijos veiklos nesėkmę, dalinį šios organizacijos perėjimą nuo puolamosios prie gynybinės strategijos.

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad nei Vilniaus švietimo apygardos komisija liaudies skaitymams su „rūko paveikslais“ organizuoti, nei analogiška institucija, įsteigta prie Šv. Dvasios brolijos, nepasiekė savo tikslo. Jų veiklos įtaka katalikiškai Lietuvos visuomenei buvo ribota ir vakarinių gubernijų gyventojų mentaliteto esmingiau nepakeitė. Kai kurios priežastys, menkinusios iliustruotų paskaitų poveikumą, buvo bendros visai Rusijos imperijai. Viena iš jų – griežtas skaitymų reglamentavimas, ypač būdingas ankstyvajam laikotarpiui. Kaip minėta, 1876 m. taisyklės leido aprobuotą tekstą tik perskaityti, o tai neišvengiamai lėmė oficialų, formalizuotą, šablonišką susirinkimų pobūdį. Be to, stigo tinkamai parengtų brošiūrų. Lektoriai iš įvairių regionų nuolatos skųsdavosi, kad daugelio knygelių neįmanoma naudoti, nes jos parašytos perdėm sudėtinga, beraščiams nesuprantama kalba ir prikimštos gausybės nuobodžių faktų.

Kita vertus, Šiaurės Vakarų krašte skaitymų praktika pasižymėjo ir lokaliais ypatumais. Kaip minėta, Lietuvos ir Baltarusijos visuomenė, pasak ataskaitų, labiausiai domėjosi rusų istorijos, ypač karinių žygių, ir stačiatikybės siužetais. Tuo tarpu rusiškose gubernijose religijai skirti renginiai lankyti negausiai, be to, juose vyraudavo senyvo amžiaus žmonės. Rusijoje mėgstamiausia buvo beletristika, po jos pagal populiarumą sekė istorijos ir gamtos mokslų temos³⁸. Veikiausiai šiuos skirtumus lėmė ne tiek skirtingas

³⁶ Pavyzdžiui, 1909 m. Viazynės punkto (Vileikos aps.) surengtuose skaitymuose apsilankė 2400 klausytojų, Drujos (Dysnos aps.) – 1200, Tytuvėnų – 800, Anykščių – 150 (žr. Александр Миловидов, *К 15-летию деятельности Виленской Братской Комиссии*, p. 45–47, 50–51, 53).

³⁷ Александр Миловидов, *Западно-русские православные братства*, p. 21.

³⁸ Василий Вахтеров, *op. cit.*, p. 345–346.

socialinis regionų mentalitetas, kiek paskaitų vakarinėse imperijos žemėse organizavimo principai ir specifinis čionykščių lankytojų kontingentas. Šiaurės Vakarų krašte liaudies skaitymai buvo gerokai labiau ideologizuoti. Čia menčiau plėtotas liaudies švietimas praktiniais žemdirbystės, ūkininkavimo, higienos, medicinos, gamtos pažinimo klausimais. Kitaip negu Rusijos miestuose, kur greta nacionalinių populiarinti ir užsienio autoriai – Miguelis de Cervantesas, Williamas Shakespeare'as, Johannas Wolfgangas von Goethe, Friedrichas Schilleris, Charlesas Dickensas³⁹, Vilniuje ir Kaune skaityta tik rusų rašytojų kūryba. Rusijoje iliustruotų paskaitų iniciatoriai pirmiausia siekė kelti masių raštingumą ir į skaitymus žvelgė kaip į pirmąją primityvią mažaraščių prusinimo pakopą. O Baltarusijoje ir Lietuvoje labiau nei švietimu rūpintis propagandiniu renginiu turiniu ir jų įtaka istorinei bei kultūrinei gyventojų vaizduotei. Dėl to tokie skaitymai daugiausia patraukdavo siaurą, politiškai angažuotą auditoriją, kurios didelę dalį sudarė tie patys nuolatiniai rusakalbiai lankytojai, pagrindiniai didžiarusiško naratyvo vartotojai.

Taigi būtent forsuota, tiesmuka propaganda mažino iliustruotų paskaitų efektyvumą. XX a. pradžioje liaudies skaitymams imta ieškoti alternatyvos. Tokiu atradimu tapo kinematografas. Tiesa, ši nauja medija laikyta netinkama skleisti stačiatikybę⁴⁰. Tačiau ji sėkmingai pritaikyta pasaulietinės valdžios autoritetui stiprinti. Lietuvoje kinas, kaip imperinės ideologijos įrankis, pirmąkart plačiau pasitelktas 1912 m., minint Rusijos karo su Napoleono I armija šimtmetį. Ta proga su filmuota Maskvos iškilmių kronika supažindinti ne tik atskiri vilniečiai, bet ir ištisos Vilniaus švietimo apygardos mokyklų ekskursijos⁴¹.

Vis dėlto teigiant, kad liaudies skaitymų įtaka Šiaurės Vakarų krašto vi-

³⁹ Николай Тулунов, „Публичные чтения для взрослых рабочих“, in: *Высочайше разрешенный 2-ой съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России 1895–1896. Секция IX общих вопросов. Часть II*, издано под редакцией товарища председателя секции Василия Вахтерова, Москва: Городская Типография, 1898, p. 379.

⁴⁰ Rusijos imperijoje oficialiai drausta demonstruoti filmus, sukurtus pagal Senojo ir Naujojo Testamento siužetus, kaip nesuderinamus su Stačiatikių Bažnyčios principais (žr. Vidaus reikalų ministerijos Užsienio konfesijų religinių reikalų departamento direktoriaus laiško Kauno gubernatoriui Piotriui Veriovinui kopija, 1909-06-09, in: KAA, f. I-50, ap. 1, b. 23983, l. 62).

⁴¹ Pavyzdžiui, žr. Gardino gubernijos Pružanų apskrities Kartūzų Berezos miestelio dviklasės mokyklos direktoriaus ataskaita apie 1912-06-02/04 mokinių ekskursiją į Vilnių, in: LVIA, f. 567, ap. 1, b. 2010, l. 186.

suomenei buvo nedidelė, nevertėtų jų reikšmės perdėm sumenkinti. Būtina įvertinti tai, kad iliustruotos paskaitos buvo naujoviška žinių ir idėjų sklaidos priemonė. Socialinio, teisinio, politinio gyvenimo pokyčiai XIX a. antroje pusėje paskatino radikalizuoti imperinės propagandos turinį ir atnaujinti jo pateikimo formas. Imta taikyti naujus ideologinio poveikio būdus, paremtus ne tik žodiniais įrodinėjimais, bet ir vizualinėmis manipuliacijomis, apeliavusiomis į juslinį minios patyrimą ir kolektyvines emocijas. Taip pat svarbu, kad tuo metu Rusijos imperijoje pradėta planingai diegti masiniam vartotojui skirtus unifikuotus ir standartizuotus vaizdus⁴². Vaizdų masifikacija ir standartizacija bylojo Rusijos imperijoje prasidėjus galios strategijų modernizavimo ir masinių medijų taikymo epochą. Viena šio proceso apraiškų kaip tik ir buvo liaudies skaitymai. Reikia turėti omenyje, kad svarbiausiais tokių renginių taikiniais tapo intelektiniu požiūriu labiausiai nesavarankiškos visuomenės grupės – didžiąją auditorijos dalį sudarę žemesniųjų klasių mokiniai ir kareiviai. Tad veiksmingumas tebuvo iliustruotų paskaitų technikos ir metodų tobulinimo klausimas, reikalavęs laiko. Šią problemą gerai suprato Vilniaus Šv. Dvasios brolijos komisijos pirmininkas, laikęsis nuomonės, kad kitų tikybų vaikams skaitymai padeda palengva išsiugdyti reikiamus „moralinius pagrindus“ ir jauną, tvirtą įsitikinimų dar neturintį žmogų „parengia [...] pamažu įsilieti į visą rusų šeimą“⁴³.

Nors Milovidovo ir jo bendraminčių veiklą nutraukė Pirmasis pasaulinis karas, ši patirtis nepražuvo. Carinės imperijos praktiką pratęsė Sovietų Sąjunga. Propagandos „mašinos“ ji nedelsiant pajungė dailei ir kinematografai, o 1947 m. įsteigė „Žinijos“ draugiją, privalėjusią ne tik skleisti mokslo žinias, bet ir formuoti politines sovietinio žmogaus pažiūras.

⁴² Milovidovo tvirtinimu, XX a. antrame dešimtmetyje viešojoje Vilniaus erdvėje funkcionavo apie 3000 skaidrių, priklausiusių Šv. Dvasios brolijos komisijai, Liaudies blaivybės komitetui ir Vilniaus švietimo apygardos įstaigoms (žr. Александр Миловидов, *О современных задачах внешкольной просветительской деятельности*, p. 13).

⁴³ Александр Миловидов, „Народные чтения и световые картины“, p. 341.

THE STRUGGLE FOR IMAGINATION:
THE VISUAL PROPAGANDA IN THE NORTHWEST
REGION OF THE RUSSIAN EMPIRE

Jolita Mulevičiūtė

Summary

The subject of this article is the popular lectures illustrated with slide projections from a magic lantern, which were held in the Northwest Region of the Russian Empire. The special Commission of the Vilnius Educational District (1885–1903) and the Commission of the Vilnius Fraternity of the Holy Spirit (established in 1895) organized these lectures, targeted at the uneducated public. The first institution dedicated the most attention to the spread of the knowledge of Russian history, and the second – to the spread of the Eastern Orthodox faith. They both had the same purpose of Russification and sought to inculcate the image of the integrity of the Russian state and the self-perception of the empire's loyal subjects into the minds of the residents of the Northwest Region. By their agenda-driven propaganda contents these illustrated lectures differed from similar events held in the regions of the Russian Empire, where the priority was mass education.

In the early 20th century, with the assistance of the Eastern Orthodox Church, the geography of the lectures extended over the large territory of Lithuania and Belarus. However, the influence of the lectures on Catholic society was limited and did not have a greater impact on the mentality of the inhabitants of the western provinces. Some of the reasons undermining the effect of these measures were common to the entire Russian Empire. One of them was the strict regulation of the lectures, which determined the formalized official nature of the meetings. Moreover, the effectiveness of the illustrated lectures in the Northwest Region was diminished by the predominantly forced, straightforward propaganda. Because of these reasons the lectures mainly attracted a narrow politically biased audience, the large part of which consisted of the same regular Russian-speaking visitors.

However, the significance of these popular readings should not be underestimated. It must be taken into account that the illustrated lectures were an innovative means for the spread of knowledge and ideas. In the second half of the 19th century the changes in social and political life prompted the radicalization of the contents of the imperial propaganda and the renewal of the forms of presentation. New means of ideological influence, based not only on verbal argument, but also on visual manipulations that appealed to the sensual experience of the crowd and collective emotions, began to be applied. No less important, at that time the planned inculcation of unified standardized images aimed at the mass consumer began in the Russian Empire. The massive use and

standardization of images announced the beginning of an era of the modernization of power strategies and the application of the mass media. Popular readings were one of the manifestations of this process. The main targets of these events were the intellectually least independent social groups – primary school children and soldiers, who constituted the larger part of the audience. Thus, the effectiveness of the lectures was merely an issue of improving the teaching technique and methods, which was time-consuming.

Although World War I stopped the illustrated readings, this experience was not lost. The Soviet Union continued the practice of the czarist empire. It immediately began to use the visual media for its propaganda machine, and in 1947 established the Znanie Society, the purpose of which was not only spreading scientific knowledge, but also shaping the views of the Soviet citizen.